

УДК 373.5.016:78045

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ В НАРОДІ ГРАМОТНОСТІ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ (кінець XIX – початок XX ст.)

Є. Марущак

ACTIVITIES OF KHARKIV SOCIETY FOR DISSEMINATION OF LITERACY AMONG PEOPLE FOR THE PRESERVATION AND STRENGTHENING OF CHILDREN'S HEALTH (THE END OF THE 19TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Ye. Marushchak

Дана стаття розкриває організацію здоров'язберігаючої діяльності з дітьми членів Харківського товариства поширення в народі грамотності наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Діяльність Товариства зі збереження та зміцнення здоров'я дітей передбачала: дослідження особливостей дитячого розвитку; медичні обстеження і постійний нагляд за здоров'ям учнів; надання допомоги нужденним дітям; організацію оздоровлення дітей у літніх дитячих колоніях. Дослідження особливостей дитячого розвитку здійснювались у таких напрямках: вивчення анатомо-фізіологічних особливостей дітей різного віку, визначення чинників впливу на здоров'я дітей, дослідження особливостей формування психіки дитини, її характеру та індивідуальних особливостей, виокремлення причин дитячих хвороб, вивчення специфіки формування взаємин у дитячому колективі. Медичне обстеження і нагляд за здоров'ям учнів передбачали: регулярні обстеження лікарями стану здоров'я дітей, проведення щеплень, виписування рецептів хворим дітям, їх направлення до лікарень, прищеплення правил гігієни, санітарна обробка приміщень шкіл, пояснення батькам принципів дотримання режиму дня дитини, її здорового зростання, забезпечення закладів освіти раціонально сконструюваними меблями, правильну організацію шкільного дня. Товариство також надавало учням із малозабезпечених сімей іншу допомогу, зокрема: організувало для них у школах гарячі сніданки, забезпечувало грошима, взуттям, теплим одягом, навчальними і побутовими речами, ліками тощо. Оздоровлення дітей у літніх колоніях передбачало організацію раціонального режиму дня дітей, їх харчування, розваг і занять дітей (прогулянки на свіжому повітрі, купання, ігри, фізичні вправи, бесіди, читання, музичні вечори, свята, співи та гра на музичних інструментах, танці, заняття ручною працею, малювання, рибна ловля тощо).

Ключові слова: Харківське товариство поширення в народі грамотності, діти, здоров'я, розвиток, здоров'язбереження, літні колонії, медичні обстеження.

This article reveals the organization of children's health maintenance activities of Kharkiv Society for Dissemination of Literacy among People at the end of the 19 century – at the beginning of the 20th century. The Society's activities on children's health maintenance included: study of the peculiarities of children's development; medical examinations and constant supervision of students'

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

health; aiding with needy children; organization of children's health maintenance in children's summer colonies. The study of the peculiarities of child development was carried out in the following areas: the study of the anatomical and physiological characteristics of children of different ages, the determination of factors affecting their health, the study of the specific features of the formation of children's psyche, their character and individual traits, the identification of the causes of children's diseases, the study of the specifics of the formation of relationships in children's team. Medical examination and supervision of students' health included: regular examinations of children's health by doctors, carrying out vaccinations, making prescriptions for sick children, taking them to hospitals, formation of hygienic culture, sanitary treatment of school premises, explaining the principles of compliance with children's day regime and their healthy growth to parents, educational institutions provision with rationally produced furniture, proper organization of a school day. The Society also provided other assistance to students from low-income families. It included: providing students with free hot meals, their treatment, providing financial assistance, providing children with warm clothes and shoes, household and educational items, medications, etc. Children's health maintenance in summer colonies involved the organization of a rational routine for children, their nutrition, entertainment and activities for children (walks in the open air, swimming, games, physical exercises, conversations, reading, musical parties, holidays, singing and playing musical instruments, dancing, manual labour, drawing, fishing, etc.).

Key words: Kharkiv Society for Dissemination of Literacy among People, children, health, development, health maintenance, summer colonies, medical examinations.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із важливих завдань сучасної освіти є виховання здорового покоління, формування свідомого ставлення особистості до власного здоров'я та здоров'я людей навколо, оскільки саме від сформованості навичок здорового способу життя в підростаючого покоління залежить здоров'я нації в майбутньому.

Утім, несприятливі соціально-економічні, екологічні впливи, спадкові особливості, недосконала організація освітнього процесу, домінування авторитарного стилю спілкування педагога з дітьми спричиняють погіршення здоров'я дітей, загострення їхніх хронічних захворювань. У сучасному молодіжному середовищі це посилюється негативним впливом надмірного використання сучасних гаджетів та поведінковими факторами ризику, як-от: відсутність раціональної організації режиму дня, навчання та відпочинку, дефіцит фізичної активності, розлади харчової поведінки тощо.

Проблеми збереження і зміцнення здоров'я молодого покоління, включно з психоемоційним і соціальним благополуччям, формування в дітей і молоді здорового способу життя перебувають у центрі уваги таких міжнародних організацій як Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO), ЮНЕСКО (UNESCO), ЮНІСЕФ (UNICEF) та інших (Див., наприклад, WHO, UNESCO & UNICEF, 2022).

Після початку повномасштабного воєнного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 р. світова спільнота – ООН, ОБСЄ, Рада Європи, Міжнародний комітет червоного хреста, а також багато неурядових, громадських організацій зосередили зусилля на допомозі й захисті людей, що постраждали й продовжують потерпати від наслідків воєнної агресії російської федерації, насамперед дітей як найбільш вразливої соціальної групи (UNICEF, 2023).

Усе це зумовлює потребу в реалізації здоров'язберігаючих заходів, спрямованих на зміцнення фізичного і психічного здоров'я дітей. Наукове розв'язання проблеми формування здоров'я учнів спонукає до ґрунтовного аналізу теорії та педагогічно цінного досвіду роботи закладів освіти і громадських організацій, діяльність яких спрямована на збереження здоров'я учнів.

Показово, що в історії Харківщини знаходимо цінний для сьогодення досвід ефективної роботи саме громадських організацій у площині збереження й зміцнення здоров'я дітей, пропаганди здорового способу життя, піклування про здоров'я всіх учасників освітнього процесу. Одним із тих громадських товариств, яке на практиці реалізовувало різні види діяльності, з-поміж іншого здоров'язберігаючу діяльність, та прагнуло до розширення світогляду населення, зокрема, з питань здорового розвитку дітей, було Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) (далі – Товариство). Досліджуючи здоров'я дітей у закладах освіти, аналізуючи результати їхніх медичних обстежень, члени Товариства прийшли до висновку про низький рівень здоров'я дітей і необхідність провадження діяльності зі збереження та зміцнення їх здоров'я, що реалізовувалося на рівні шкіл, закладів позашкільної освіти та в роботі з батьками.

З огляду на це актуальним є вивчення досвіду діяльності членів Товариства зі збереження та зміцнення здоров'я як дітей, так і дорослих (батьків, педагогів).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми. Зарубіжні учені не лише вивчають проблеми збереження здоров'я учнів в освітній діяльності (Karkada, Pai, 2016; Knisel, Kleiner, Bronikowski, González-Gross, Martínková, Erdmann, 2019; Locke, Stoesser, Pippitt, 2019; Maceinaite, Šurkienė, Sketerskienė, 2019), але й досліджують шляхи формування в учнів навичок здорового способу життя (Kebbe, Perez, Buchholz, McNugh, Scott, Richard, Mohipp, Dyson, Ball, 2018; Rawal, Schayck, Willeboordse, Arora, Bhaumik, Bhagra, Bhagra, Muris, Tandon, 2022), одночасно наголошуючи на необхідності об'єднання й координації зусиль у цьому напрямі педагогів, лікарів, сімей учнів і громадського сектору.

Сучасні українські вчені досліджують різні аспекти здоров'язбережувальної діяльності державних органів, громадських об'єднань і приватних ініціатив у різні історичні періоди в Україні: виховання здорового способу життя дітей в історії педагогічної думки (Бондаренко, 2006; Сливка, 2010); формування здорового способу життя дітей в освітньому процесі сучасних закладів освіти (Бібік, Коваль, 2005; Бойченко, Колотій, Царенко, 1999; Гончаренко, Ткаченко, Самойлова, 2005; Горащук, 2004; Іонова, Омельченко, 2006; Лукашенко, 2009). Інші вчені вивчають діяльність різних громадських товариств, що діяли в Україні: діяльність педагогів, які брали участь в організації роботи Товариства шкільної освіти в Україні, висвітлено у праці О. Сухомлинської та ін. (2005); Діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту й опіки дітей в першій половині ХХ ст. розкрито в дослідженні Н. Федорак (2009).

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

Окремі проблеми діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності також висвітлено в працях українських учених, зокрема: Т. Коломієць (1995) характеризує загальну організацію роботи товариства; С. Лупаренко (2015) досліджує організацію оздоровлення дітей у літніх колоніях Товариства; Т. Лутаєва (2017) розкриває питання медичної та фармацевтичної освіти в діяльності Товариства.

Водночас питання організації діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей у наукових джерелах висвітлено недостатньо.

Мета статті – розкрити організацію здоров'язберігаючої діяльності з дітьми членів Харківського товариства поширення в народі грамотності наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу статті. Діяльність Товариства зі збереження та зміцнення здоров'я дітей передбачала: дослідження особливостей дитячого розвитку; медичне обстеження і нагляд за здоров'ям учнів; надання допомоги нужденним дітям; організацію оздоровлення дітей у літніх колоніях (Ширяєв, 1910; Історичний огляд, 1912; Листування, 1915).

Так, педагогами і лікарями проводилися дослідження фізіологічних особливостей дітей різного віку і формування психіки дитини, визначення факторів впливу на здоров'я дітей, виокремлення причин виникнення дитячих хвороб.

Слід відзначити, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. багато дітей мали різні захворювання і збереження їхнього здоров'я стало одним із важливих завдань освіти і системи соціального забезпечення. Згідно з даними медичних обстежень дітей, найпоширенішими хворобами дітей були: малокрів'я, нервові захворювання, туберкульоз, золотуха, сифіліс, ревматизм, різні захворювання дихальних шляхів, хвороби травневої системи, шкірні захворювання, порушення зору, порушення слуху, викривлення хребта, рахіт, тонзиліт. Більшість дітей мали головні болі, збільшені лімфатичні залози. У багатьох учнів спостерігалось кілька хвороб одночасно; від 6 до 14% дітей за показниками фізичного розвитку значно відставали від чинних норм (Нарис, 1911).

За даними досліджень, проведених членами Товариства, поганий стан здоров'я дітей був зумовлений недоліками в організації навчання у школі (перенавантаження і втома дітей через неправильну організацію занять), складними побутовими умовами в сім'ях (низький рівень життя в родині, неправильна організація режиму дня дитини, фізичні покарання з боку батьків), недостатнім доглядом за дітьми, їх схильністю до заразних захворювань (скарлатина, кір, дифтерія, кашлюк) тощо (Ширяєв, 1910).

Іншим напрямом досліджень було вивчення характеру дитини («Знаючи характер дитини, можна в неї пробудити найкращі духовні сторони, спрямувати її сили у правильному напрямку» (Доповідь зав. колонією (з діаграмами) про літню кампанію, 1907, с. 26)), якостей, що властиві особистості в дитячому віці («діти мають природну допитливість» (Листування, 1909, с. 5)), безпосередність, щирість),

факторів, що впливають на формування дитини (індивідуальність, походження, середовище дитини та ін.), взаємостосунків педагогів і дітей, дітей між собою.

Досліджувалися також питання формування взаємин у дитячому колективі та специфіки індивідуального зростання особистості, адже «...дитина не є матеріалом для примхливих смаків вихователів, не віск, з якого можна зліпити все, що завгодно, а яскрава індивідуальність, яка бореться всіма силами проти всіх намагань притиснути цю індивідуальність. І чим більшою розумною свободою вона буде користуватися, чим більше буде умов, що сприяють виявленню її внутрішнього духовного багатства, тим більш цільною буде її натура в період дорослішання, тим вірніше вона дасть напрям своїм здібностям» (Доповідь, 1907, с. 22).

З огляду на високий відсоток хворих дітей, їм була вкрай необхідна медична допомога з боку лікарів, що передбачала огляд і виписування рецептів хворим дітям, направлення їх до лікарень, стаціонарне лікування тощо (загалом, діяльність шкільних лікарів здійснювалася у двох напрямках: лікувально-санітарна й епідемічна) (Положення, 1913).

Так, шкільний лікар щороку наприкінці літа – восени, а також наприкінці навчального року проводив повні обстеження всіх дітей школи і надавав їх результати Товариству. Ці огляди дозволяли стежити за фізичним і психічним розвитком дітей і надавати своєчасну допомогу в разі відхилення, спрямовувати хвору дитину на лікування і здійснювати нагляд за дотриманням рекомендацій лікаря, формувати знання дітей з гігієни тіла, одягу. Під час медичних оглядів у дітей вимірювався їхній зріст, окружність грудей, зверталась увага на особливості харчування дитини, стан її очей, вух, носа, рота, зіву, зубів, шкіри, залоз, серця, легенів, охайність, збиралися дані про перенесені дитиною захворювання. Навесні проводилися повторні обстеження дітей з метою спостереження за динамікою росту та розвитку дітей (Положення, 1913).

Якщо хтось із дітей або вчителів мав інфекційну хворобу, підлога і меблі у класних кімнатах милися з використанням спеціальних засобів (зеленим милом, мачулою, обтиралися скипидаром), класи ретельно провітрювалися (Положення, 1913). Також шкільний лікар за необхідності проводив щеплення (порти віспи тощо) (Листування, 1915; Положення, 1913) і стежив і за здоров'ям учителів, аби вони не заразили хворобами дітей.

Для подолання проблем зі здоров'ям дітей лікарі радили батькам, педагогам і дітям суворо дотримуватися розпорядку дня, регулювати режим праці, відпочинку і сну, покращувати харчування дітей (Ширяєв, 1910).

Щодо шкільної обстановки, то боротьба з її несприятливим впливом на здоров'я дітей висунула необхідність як правильного облаштування шкіл, забезпечення їх раціонально побудованими меблями й організації шкільного дня, так і встановлення постійного шкільного санітарного нагляду, який мав на меті не лише надання медичної допомоги хворим дітям, але й поширення свого впливу на всіх учнів і педагогів (Ширяєв, 1910). Учителі і лікарі прагнули створити у школі відповідну організацію, яка б зменшила негативний вплив сімейних умов життя і могла б сприяти зміцненню здоров'я школярів, формувати

їхні гарні звички, зробити їх «розумними, корисними членами суспільства» (Ширяєв, 1910, с. 12).

Товариство також надавало учням із малозабезпечених сімей іншу допомогу, зокрема: організувало для них у школах гарячі сніданки (Історичний огляд, 1912; Листування, 1915); надавало матеріальну допомогу: грошима, взуттям, одягом, навчальними і побутовими речами, ліками тощо.

Окрім того, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Товариство організувало літній відпочинок дітей у літніх колоніях, напівколоніях, дитячих майданчиках (Ширяєв, 1910).

Так, наприкінці XIX ст. Товариство ініціювало відкриття дитячих літніх колоній, і саме завдяки цьому літній відпочинок дітей у колоніях був можливим і популярним протягом тривалого часу. Загалом у Харкові силами різних товариств працювало: у 1897 р. – одна колонія (на станції Березівські мінеральні води), у 1898 р. – дві колонії, у 1899 р. – три колонії, у 1900 р. – дві колонії (селища Гаврилівка і Солоницівка), у 1901 р. – дві колонії на 79 дітей, у 1903 р. – дві колонії на 141 дитину (селища Ракітне і Шахове), у 1905 р. – дві колонії на 93 дітей, у 1906 р. – одна колонія на 154 дитини, у 1907 р. – одна колонія на 137 дітей, у 1908 р. – одна колонія на 102 дитини (*Історичний нарис з організації та вивчення шкільних дитячих канікулярних колоній*, 1910).

Метою дитячих літніх колоній було надання можливості слабким дітям незаможних батьків зміцнити здоров'я в сільських умовах і набратися сил для подальшого навчання. Також діяльність колоній спрямовувалась на безпосереднє знайомство дітей з природою, розвиток любові до всього живого, формування навичок спостереження, ознайомлення дітей із сільським побутом, сільськими роботами, рідним краєм, формування в дітей навичок спільної діяльності та спілкування (Ширяєв, 1910).

Відбір дітей до колоній здійснювався на основі рекомендацій лікарів і вчителів на основі аналізу стану здоров'я дитини та матеріального стану її сім'ї. Більшість дітей була віком 9–12 років. Зазвичай у літній колонії діти перебували протягом 3–6 тижнів (Ширяєв, 1910).

Містом для колонії зазвичай обиралася суха місцевість, зі схилами, вільна від постійних вітрів. На місцевості були відкриті ділянки для прийому сонячних ванн і рухливих ігор, а також закриті ділянки, де діти могли рятуватися від спеки, перебуваючи на відкритому повітрі. Головною частиною колонії зазвичай був ліс або сад. Якщо на території колонії не було саду, педагоги і діти організували його самостійно, саджаючи і доглядаючи за деревами. Також на ділянці були місця для городу, де діти саджали, поливали, пололи, викопували рослини. Важливими також були близьке розташування водоймищ, що дозволяло дітям купатися і загартуватися, і значна відстань від великих населених пунктів, залізничних станцій, промислових підприємств. Для розміщення колонії використовувалися дачні споруди, приватні садиби і будівлі шкіл (за умови відповідності цих приміщень вимогам до розмірів колонії, наявності відповідних умов місцевості та ін.) (Ширяєв, 1910). Колонії, що зазвичай розміщувались у школах, працювали у

дві зміни: перша зміна тривала з кінця травня до початку липня, друга зміна – з початку липня по середину серпня.

Оптимальною кількістю дітей у колонії вважалася норма в 25–50 дітей. Більша кількість дітей вимагала більшої кількості вихователів (на 25 дітей мав бути один вихователь) і допоміжного персоналу (для ведення господарства потрібні були кухарка, пралля, двірник, сторож), а також розподілу дітей на групи для проведення ігор, занять, купань, прогулянок, праці (Ширяєв, 1910).

Завідувачі і вихователі колонії обиралися зазвичай з тих осіб, які були знайомі із сучасними прийомами виховання і навчання, могли проводити заняття з дітьми (бесіди, малювання, ліплення, рухливі ігри), знали особливості проведення гімнастики і реалізовували індивідуальний підхід до дітей під час занять і фізичних вправ: «Для здійснення виховних та освітніх робіт у літніх колоніях необхідно, з одного боку, доручення завідування ними особам з відповідною підготовкою і взагалі придатним за своїми моральними якостями до виконання завдань, що покладаються на них, з іншого боку, утворення при колоніях ... [бібліотек] довідкової і дитячої літератури, колекцій наочних посібників, картин та ілюстрованих атласів, а також потрібного асортименту гімнастичних апаратів і приладів» (Ширяєв, 1910, с. 10).

У колоніях педагогами і лікарями постійно здійснювався нагляд за відповідністю їхніх умов (заходи з фізичного розвитку, режим харчування, чергування різних видів діяльності) потребам дітей. Лікарі колоній щоденно оглядали колоністів і надавали рекомендації щодо організації їхнього режиму дня. Якщо колонія не могла забезпечити постійне перебування в ній лікаря, то він навідувався до колонії щотижня, аби наглядати за гігієною і режимом дня дітей, станом їхнього здоров'я (Ширяєв, 1910).

Працівники колонії намагалися створити дітям найсприятливіші умови життя. Розпорядок дня в колонії був такий (Доповідь, 1907; Ширяєв, 1910; Нарис, 1911): 7–8 година ранку – пробудження; 8 година – молитва; 8–8.30 – одягання, умивання; 8.30–9 година – гімнастика; 9–10 година – сніданок (чай або кава з молоком, білий хліб); 10–11 година – прибирання приміщень (кожна дитина сама стежила за своїм ліжком), подвір'я тощо (чергова зміна виконувала різні роботи на кухні, городі, подвір'ї, у саду, квітнику); 11–1 година пополудні – ігри та гімнастика на майданчику або прогулянки в лісі, полі, а близько 12 години дітям із дозволу лікаря дозволялося купатися в річці або озері (зазвичай у воді діти проводили 5–10 хвилин), після чого вони збиралися обідати; 1–2 години пополудні – обід з двох страв (м'ясна і молочна), після якого діти брали участь у прибиранні столів, митті підлоги; 2–5 години – час для тихих занять, бесід, співів, читань, малювання, ліплення або прогулянки, розгляду зібраних рослин і роботи з ними, після чого дітям дозволялося знову купатися; 5–6 години – полуденок (чай або молоко і білий хліб); 6–8 години – вільний час, під час якого проводилися спільні ігри, екскурсії та прогулянки (на майданчику, у саду); 8 година – вечеря; 8–9 година – спокійні заняття (співи, бесіди, спільні читання, самостійні читання); 9–10 години – вечірній спів.

Серед розваг і занять дітей у літніх колоніях були: прогулянки, ігри, фізичні вправи, бесіди (виховного значення або за результатами прогулянки), різні види читання (читання і розповідь вихователями казок, спільні читання вголос статей природничого змісту або художньої літератури, самостійне читання книг), музичні вечори, свята, співи та гра на музичних інструментах (піаніно, гармонь, скрипка), танці, заняття ручною працею (плетіння, ліплення), збирання гербаріїв, малювання тощо (Доповідь, 1907).

Так, прогулянки завжди проводились у розташованих поблизу лісах 3–4 рази на тиждень і супроводжувалися поясненнями і розповідями вихователів, які намагалися зосередити увагу дітей на спостереженні природних явищ, тварин, птахів, рослин, їхньому значенні для життя людей (Доповідь, 1907; Ширяєв, 1910). Утім, через спекотну погоду або слабкість їхнього здоров'я дітей прогулянки до лісу частково замінювалися на близькі прогулянки в саду і на луках (Доповідь, 1907).

Щодо ігор (у колонії найчастіше використовувалися рухливі ігри (Доповідь, 1910)), то вони тривали 1–1,5 години на день (Доповідь, 1907) і дуже подобалися дітям: «Ніхто не може зайняти дітей і вигадати для них такі цікаві ігри, як вони ж самі. ... Коли діти злилися в одну сім'ю, вони відмінно вміють себе розважати: серед них знаходяться ініціатори, і будь-яка пропозиція відразу ж переходить до справи: чи то гратися в пожежних, трійцю, пароплав, чи то будувати курінь, фортеці, чи то розігрувати комічні вистави» (Доповідь, 1907, с. 15).

Окрім того, дітям подобалися фізичні вправи: гімнастика, вільні рухи (діти ділилися на групи за ступенем важкості і доступності для них вправ); гімнастика з використанням обладнання (драбини, сходинки, кільця); біг і стрибки із поступовим збільшенням навантаження на рівній поверхні та з перешкодами (через канавки, мотузку); гігантські кроки (Ширяєв, 1910).

Також діти інколи займалися сільськогосподарською працею і допомагали селянам: «Діти особливо цікавилися сільської роботою: сінокосом, жнивими, молотьбою та ін. Під час однієї з прогулянок ми потрапили на ток, де обмолочували хліб машиною. Через декілька хвилин хлопці і дівчата прилаштувалися до роботи: хто у молотарки, хто у віялки, хто граблями збирав соломку, хто готував мішки. Робота закипіла так, що було незручно відривати дітей від справи» (Доповідь, 1907, с. 16).

Серед музичних вправ діти особливо полюбили спів: «Спів був чимось на кшталт засобу, що заспокоював після денної метушні. Усім було приємно (особливо в місячні ночі) уместитися тісним гуртком на ганку і, відпочиваючи від тривоги і денної біганини, наспівувати улюблені пісеньки» (Доповідь, 1907, с. 16). Окрім того, діти вчилися грати на музичних інструментах і подекуди влаштовували музичні вечори.

Один раз за зміну улаштовувалися свята, де діти також танцювали, співали, демонстрували картини, ставили дитячі вистави (Ширяєв, 1910).

Також усі діти в колонії виконували нескладні господарчі обов'язки, чергували. Так, завідувачі колоніями зауважували: «Робота є об'єднуючим

елементом дитячого життя» (Доповідь, 1907, с. 21). Серед обов'язків дітей були такі: прибирання ліжка, посуду і кімнат, ремонт білизни й одягу, допомога у приготуванні їжі і пранні дрібної білизни, робота на городі, у квітнику і саду (поливання, прополювання, підрізання, підв'язування), прибирання подвір'я, саду і зовнішніх частин будівель (Ширяєв, 1910).

Утім, подекуди діти лінувалися, не хотіли мити посуд або підлогу, але завдяки прикладам інших дітей і бесідам вихователів, спільній роботі вони починали працювати (Доповідь, 1907). Вихователі прагнули, аби «виконання робіт стало не вимогою з боку завідувачів, а вимогою дітей один до одного, як піклування один про одного. ... У цьому випадку діти привчаються до громадськості, робота їх об'єднує. Вони бачать, що працюють не для задоволення завідувачів, а для того, щоб їм самим було зручніше і краще» (Доповідь, 1907, с. 20). Маленькі і слабкі діти звільнялися від господарчих обов'язків.

Основним продуктом харчування дітей у колонії було молоко (сире або пряжене). До сніданку давали хліб, вершкове масло. Окрім того, до дитячого раціону входили: супи (з галушками, перловий, рисовий, манний), рисова каша, пшоняна каша, манна каша з молоком, макарони з м'ясом, кисіль, кава, чай (*Нарис про діяльність комітету та протоколи засідань ради комітету шкільних літніх колоній та комісії з будівництва колоній*, 1911; *Протокол комісії, короткий звіт, довідки від лікарів про огляд дітей на право бути в колонії та листування про роботу комітету та про пожертвуванні суми на оздоровлення дітей*, 1912). Слабкі і хворі діти отримували додаткові порції молока та здорової їжі (Нарис, 1911). Завідувач колонією зазначав: «Позитивна сторона харчування дітей полягала в тому, що повністю було відсутнє поняття про порцію: їжі давали стільки, скільки дитина захоче» (Доповідь, 1907, с. 3).

Для формування позитивної емоційної атмосфери в колонії педагоги прагнули надавати дітям більше свободи на заняттях і у спілкуванні, урахувати їхні індивідуальні потреби й уподобання. З цього приводу завідувач літньою колонією у своєму звіті за літній період 1907 р. зазначав: «Свобода в дитячому середовищі сприяє щирості у стосунках один з одним. Діти обирають собі друзів до душі і, утворюючи окремі тісні гуртки, ... підтримують дружню атмосферу серед дітей. Такий природній поділ дитячого світу на групи стає більш зрозумілим, якщо взяти до уваги умови, що сприяли цьому. Різниця у віці, темпераментах і походженні мають величезний вплив у цьому випадку» (Доповідь, 1907, с. 12). Як доказ цьому, завідувач колонії наводив приклади різних видів діяльності, якими захоплювалися діти різного віку. Так, дівчатам 7–9 років було до вподоби грати з ляльками, а дівчата 12–14 років любляли читати; дівчатам у цілому подобалися мирні, спокійні ігри, а хлопцям – активні ігри. Надання дітям свободи є «важливим у тому плані, що воно сприяє витонченості дитячого розуму: винахідливості, дотепності, кмітливості» (Доповідь, 1907, с. 15).

Утім, вихователі зазначали, що деякі діти (зазвичай більш сильні, старші) виявляли егоїстичні якості у спілкуванні й організації діяльності з іншими дітьми.

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

Вони прагнули досягати свого будь-якими способами, починаючи з погроз і закінчуючи бійкою. Особливо яскраво егоїзм і деспотизм виявлявся в іграх, де хтось із дітей мав виконувати більш помітну, головну роль. Вихователям доводилося виявляти значне терпіння і такт, аби помирити дітей, які бажали бути головними особами (Доповідь, 1907).

Працівники колонії зазначали, що з усіма дітьми треба поводитися уважно й обережно, адже можна ненавмисно нанести дітям травму або образу. Вихователі намагалися однаково ставитися до всіх дітей у колонії, виявляти щирість, об'єктивність і чуйність до кожної дитини. Водночас вони висували до дітей певні вимоги, надавали доручення, виходячи з індивідуальних особливостей і переваг дитини (Доповідь, 1907).

Окрім того, вихователі прагнули створити згуртований дитячий колектив, який мав би свої традиції та правила. Так, працівники колонії домоглися від дітей, щоб вони не шкодили в селянських городах під час прогулянок, обережно збирали ягоди та гриби в лісу, не ламаючи дерева і кущі, ділилися разом зібраним порівну з іншими дітьми, і згодом ці звички прижилися та сприяли, на думку вихователів, самоорганізації дитячого колективу: «Цей загальний порядок у більшості випадків установлювався самими дітьми, і це є доказом того, наскільки важливо надати свободу дитячій самодіяльності. Надані самі собі, діти формують такі дитячі традиції, які кращі, ніж будь-яка дисципліна, забезпечують мир і злагоду в їхньому середовищі» (Доповідь, 1907, с. 10).

Отже, дитячий колектив у колонії був особливим світом з власними звичками і традиціями. Водночас працівники колонії зазначали, що дівчата пом'якшували грубість хлопців: вони були тихішими, скромнішими; чим більше дівчат було в колонії, тим легше було нею керувати (Доповідь, 1907).

Серед труднощів роботи колонії були такі (Доповідь, 1907): недостатня кількість педагогів (на 70 дітей лише 2 керівника); значна залежність працівників колонії від Ради комітету, відсутність їх самостійності й ініціативності, що подекуди обмежувало їхню роботу з дітьми; недостатня зацікавленість членів Товариства і громадськості в поширенні ідей колоній; погана матеріальна база колонії, недостатня кількість посібників для організації дитячих розваг (книг для читання, музичних інструментів, посібників для створення гербаріїв); недостатні можливості для впровадження практичних робіт (на городі, у саду тощо); складність організації спільної роботи з дітьми різного віку, рівня розвитку і походження (діти із сімей із середнім достатком трималися на відстані від дітей бідняків і не хотіли брати участь у спільній діяльності); недостатній рівень вихованості дітей і складність роботи з ними; недостатнє фінансування колоній, що перешкоджало її нормальній роботі, а подекуди навіть поставало питання про припинення її існування (Листування, 1911).

З огляду на це на користь літніх колоній та оздоровлення дітей у них неодноразово організовувалися різні вистави, базари, концерти, вечори (Доповідь, протоколи та листування про роботу літніх колоній, про пожертвування на оздоровлення дітей, 1908; Листування, 1907), збори з яких ішли на організацію й утримання колоній. Окрім того, різні товариства і приватні

особи теж залучалися до допомоги колоніям (*Листування про роботу комітету літніх колоній, списки дітей, інструкції про вечори на користь колоністів, 1907*).

Про популярність і затребуваність літніх колоній свідчить кількість оздоровлених у них дітей: у 1900 р. було 85 колоністів; у 1901 р. – 89 колоністів, з яких 79 дітей були відібрані з 200 учнів шкіл Товариства і перебували в колонії безкоштовно; у 1902 р. – 108 колоністів, з яких було 80 безкоштовних колоністів; у 1903 р. – 141 колоніст, з яких 93 дитини утримувалося за рахунок Товариства; у 1904 р. – 148 колоністів; у 1905 р. – 93 дитини; у 1906 р. – 128 дітей; у 1907 р. – 111 колоністів; у 1908 р. – 102 колоніста; у 1909 р. – 100 учнів; у 1910 р. – 86 колоністів; у 1911 р. – 135 колоністів; у 1912 р. – 107 дітей, з яких 54 колоністи були учнями шкіл Товариства (Нарис, 1911). Окрім того, щороку зростали витрати на утримання колонії загалом і витрати на утримання однієї дитини (*Історичний огляд діяльності Харківського товариства-правління та його закладів, статут, інструкція, 1912; Нарис, 1911*).

У звітах про роботу літніх колоній відзначалася їх безперечна користь для здоров'я дітей (Ширяєв, 1910; *Листування про роботу літніх колоній, щоденник педагога; про влаштування лотерей, вечорів на користь оздоровлення дітей, 1911; Нарис, 1911*): у всіх колоністів спостерігалось збільшення ваги і зросту, окружності грудей; під час перебування в колонії діти рідко хворіли; після перебування в колонії діти зазвичай ставали жвавішими, їхні обличчя були вже не такі бліді, очі не втомлені, спостерігалось збільшення м'язової сили дітей.

У звітах про життя колонії зазначалося, що «після 5–6 тижнів для більшості колоністів досягається максимум того, що може дати життя в колонії» (Ширяєв, 1910, с. 4). З огляду на це, працівники колоній прагнули не гнатися за кількістю дітей, які були в колонії, а збільшити термін їх перебування в колонії. Найбільш оптимальним строком уважався термін 6 тижнів, причому більш ослаблені діти їхали до колонії в першу зміну (аби у випадку недостатнього оздоровлення залишитися на другу зміну).

Разом з тим, для посилення і зміцнення позитивного ефекту колонії дуже важливим визнавався послідовний догляд за дітьми вже після перебування їх у колонії, у шкільний час (дотримання гігієнічних вимог до шкільних приміщень, гігієна праці, викладання, організація гарячих сніданків тощо) (Ширяєв, 1910). Окрім того, багато дітей навчилися бути дисциплінованими, відповідальними, охайними (Доповідь, 1907).

Висновки. Отже, членами Товариства вивчалися особливості фізичного і психічного розвитку дітей, специфіка їхніх стосунків між собою і з дорослими, досліджувалися індивідуальні особливості розвитку кожної дитини. Педагоги і лікарі проводили медичні обстеження учнів, здійснювали постійний нагляд за їхнім здоров'ям протягом навчального року, проводили щеплення, виготовляли нескладні ліки для дітей, надавали їм невідкладну медичну допомогу, посилали їх (у складних випадках) до спеціалізованих лікарень, здійснювали нагляд за санітарним станом приміщень та їх санітарну обробку, надавали рекомендацій батькам, учителям й учням щодо правильної організації режиму дня, навчання і виховання дітей у сім'ї та школі. Оздоровлення дітей у літніх дитячих колоніях

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

передбачало організацію раціонального режиму дня дітей, їх харчування, розваг і занять дітей (прогулянки на свіжому повітрі, купання, ігри, фізичні вправи, бесіди, читання, музичні вечори, свята, співи та гра на музичних інструментах, танці, заняття ручною працею, малювання тощо).

Серед перспектив подальшого дослідження ми вбачаємо визначення етапів та розгляд інших напрямів діяльності Харківського товариства поширення в народі грамотності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бібік, Н., & Коваль, Н. (2005). «Основи здоров'я» в початковій школі: методичний коментар. *Початкова школа, 10*, 42–47.
- Бойченко, Т., Колотій, Г., & Царенко, А. (1999). *Валеологія в школі і вдома: роль батьків у формуванні, збереженні і зміцненні здоров'я підлітків*. Логос.
- Бондаренко, О. (2006). Здравотворчі ідеї в європейській педагогічній думці епохи Відродження. У *Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку* (Т. 2, с. 40–44). ХНУ імені В. М. Каразіна.
- Гончаренко, М., Ткаченко, Г., & Самойлова, Н. (2005). *Валеологічне розвантаження школярів протягом навчального процесу*. ХНУ імені В. М. Каразіна.
- Горашук, В. П. (2004). *Теоретичні і методологічні засади формування культури здоров'я школярів* [Автореф. дис. д-ра пед. наук]. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.
- Доповідь зав. колонією (з діаграмами) про літню кампанію*. (1907). 200 (Оп. 1, Спр. 315), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Доповідь, протоколи та листування про роботу літніх колоній, про пожертвування на оздоровлення дітей*. (1908). 200 (Оп. 1, Спр. 326), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Іонова, О., & Омельченко, О. (2006). Проблема організації здоров'язберігаючого навчально-виховного процесу: вальдорфські підходи. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки, 40*, 320–325.
- Історичний нарис з організації та вивчення шкільних дитячих канікулярних колоній*. (1910). 200 (Оп. 1, Спр. 365), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Історичний огляд діяльності Харківського товариства-правління та його закладів, статут, інструкція*. (1912). 200 (Оп. 1, Спр. 396), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Коломієць, Т. В. (1995). *Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.)* [Автореф. дис. канд. іст. наук]. Харківський державний університет.
- Листування про роботу комітету літніх колоній, списки дітей, інструкції про вечори на користь колоністів*. (1907). 200 (Оп. 1, Спр. 314), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Листування про роботу літніх колоній, щоденник педагога; про влаштування лотерей, вечорів на користь оздоровлення дітей*. (1911). 200 (Оп. 1, Спр. 385), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Лукашенко, О. М. (2009). *Проблема збереження здоров'я молодших учнів у вальдорфській педагогіці* (Публікація № 0409U001383) [Автореф. дис. канд. пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди]. Національний репозитарій академічних текстів. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U001383/>
- Лупаренко, С. (2015). Організація оздоровлення дітей в літніх колоніях Харківського товариства поширення в народі грамотності (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.). *Педагогіка та психологія, 50*, 222–230. <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/1022>
- Лутаєва, Т. (2017). Внесок фундаторів вітчизняної медичної й фармацевтичної освіти у діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності. *Педагогіка та психологія, 57*, 221–235. <https://zenodo.org/records/843473>
- Нарис про діяльність комітету та протоколи засідань ради комітету шкільних літніх колоній та комісії з будівництва колоній*. (1911). 200 (Оп. 1, Спр. 384), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Протокол комісії, короткий звіт, довідки від лікарів про огляд дітей на право бути в колонії та листування про роботу комітету та про пожертвувані суми на оздоровлення*

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

- дітей. (1912). 200 (Оп. 1, Спр. 407), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Сливка, Л. В. (2010). *Народні традиції у вихованні здорового способу життя учнів початкових шкіл Західної України (1919–1939 рр.)* (Публікація № 0410U004172) [Автореф. дис. канд. пед. наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Національний репозитарій академічних текстів. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0410U004172/>
- Сухомлинська, О. В., Антонець, Н. Б., Березівська, Л. Д., Бондар, Л. С., & Дічек, Н. П. (2005). *Українська педагогіка в персоналіях: Кн. 2. XX століття*. Либідь.
- Федорак, Н. (2009). Діяльність українських громадських товариств у сфері соціального захисту й опіки дітей і молоді в Галичині в міжвоєнний період XX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 16, 177–183.
- Ширяєв, М. А. (1910). *Доповідь училищної комісії про завдання, постановку та правильне влаштування літніх шкільних колоній*. [Уривок науково-дослідної доповіді про організацію дитячого виховання та дитячих садків]. 200 (Оп. 1, Спр. 364), Державний архів Харківської області, Харків, Україна.
- Karkada, S., & Pai, M. S. (2016). Concept of health promoting. *Manual Journal of Nursing and Health Science*, 2(2), 65–68. https://www.researchgate.net/publication/313004412_Concept_of_health_promoting_school
- Kebbe, M., Perez, A., Buchholz, A., McHugh, T.-L.F., Scott, S. D., Richard, C., Mohipp, C., Dyson, M. P., & Ball, G. (2018). Barriers and enablers for adopting lifestyle behavior changes in adolescents with obesity: a multi-centre, qualitative study, *PLoS One*, 13(12). <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0209219>
- Knisel, E., Kleiner, K., Bronikowski, M., González-Gross, M., Martínková, I., & Erdmann, R. (2019). *Health Promotion at School. Pedagogical Aspects and Practical Implications*. De Gruyter. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/23230>
- Locke, A., Stoesser, K., & Pippitt, K. (2019). Health Maintenance in School-Aged Children: Part II. Counseling Recommendations. *American Family Physician*, 100(4), 219–226. <https://www.aafp.org/pubs/afp/issues/2011/0315/p689.html>
- Maceinaite, R., Šurkienė, R. & Sketerskienė, R. (2019). Schoolchildren's participation in health promotion process. *European Journal of Public Health*, 29(4). https://academic.oup.com/eurpub/article/29/Supplement_4/ckz186.466/5623615
- Rawal, T., Schayck, O., Willeboordse, M., Arora, M., Bhaumik, S., Bhagra, A., Bhagra, S., Muris, J., & Tandon, N. (2022). How to promote a healthy lifestyle among schoolchildren: Development of an intervention module (i-PROMISE). *Public Health and Practice*, 3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666535222000386>
- UNICEF. (2023). *War in Ukraine: Support for children and families*. UNICEF. For every child. <https://www.unicef.org/emergencies/war-ukraine-poses-immediate-threat-children>
- WHO, UNESCO & UNICEF. (2022, вересень). *Promoting and protecting mental health in schools and learning environments: A briefing note for national governments*. UNICEF. For every child. <https://www.unicef.org/reports/promoting-and-protecting-mental-health-schools-and-learning-environments>

REFERENCES

- Bibik, N., & Koval, N. (2005). “Basics of health” in primary school: methodical comment. *Primary School*, 10, 42-47 [in Ukrainian].
- Boichenko, T., Kolotii, H., & Tsarenko, A. (1999). *Valeology at school and at home: the role of parents in formation, preservation and strengthening of adolescents' health*. Lohos [in Ukrainian].

- Bondarenko, O. (2006). Health-promoting ideas in the European pedagogical thought of the Renaissance. *Valeology: current state, directions and prospects of development* (Vol. 2, p. 40-44). V.M.Karazin KhNU [in Ukrainian].
- Goncharenko, M., Tkachenko, H., & Samoilo, N. (2005). *Valeological unloading of schoolchildren during the educational process*. V.M.Karazin KhNU [in Ukrainian].
- Gorashchuk, V. (2004). *Theoretical and methodological foundations of the formation of schoolchildren's health culture* [Extended abstract of Doctor Thesis]. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University [in Ukrainian].
- Report of the colony head's (with diagrams) about the summer campaign*. (1907). 200 (Descr.1, File 315), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Report, protocols and correspondence about the work of summer colonies, about donations for the health maintenance of children*. (1908). 200 (Descr. 1. File 326), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Ionova, O., & Omelchenko, O. (2006). The problem of organizing the health-maintaining educational process: Waldorf approaches. *Pedagogy of creative personality formation in higher and general academic schools*, 40, 320-325 [in Ukrainian].
- Historical essay on the organization and study of school children's vacation colonies*. (1910). 200 (Descr. 1. File 365), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Historical overview of the activities of Kharkiv society-board and its institutions, statutes, instructions*. (1912). 200 (Descr. 1. File 396), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Kolomiyets, T. (1995). *Kharkiv Association of Spreading Literacy among People (1869-1920)*. [Extended abstract of PhD thesis]. Kharkiv State University [in Ukrainian].
- Correspondence about the work of the committee of summer colonies, lists of children, instructions about parties for the benefit of the colonists*. (1907). 200 (Descr. 1. File 314), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Correspondence about the work of summer colonies, teacher's diary; about organizing lotteries, parties for the benefit of children's health maintenance*. (1911). 200 (Descr. 1. File 385), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Lukashenko, O. (2009). *The problem of primary schoolchildren's health maintenance in Waldorf pedagogy* (Publication № 0409U001383) [Extended abstract of PhD thesis, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University] National repository of academic texts. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0409U001383/> [in Ukrainian].
- Luparenko, S. (2015). Organization of children's health maintenance in summer colonies of the Kharkiv Society for Spread of Literacy among People (end of the 19th century – beginning of the 20th century). *Pedagogy and psychology*, 50, 222-230. <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/1022> [in Ukrainian].
- Lutaieva, T. (2017). The contribution of the founders of the national Medical and Pharmaceutical education to the activities of the Kharkiv Society of Spread of Literacy among People. *Pedagogy and psychology*, 57, 221-235. <https://zenodo.org/records/843473> [in Ukrainian].
- Essay on the activities of the committee and protocols of the meetings of the board of the school summer colonies committee and commission on the construction of colonies*. (1911). 200 (Descr. 1, File 384), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Protocols of the commission, a short report, information from doctors about the examination of children for the right to be in the colony and correspondence about the work of the committee and about the sums donated for children's health maintenance*. (1912). 200 (Descr. 1, File 407), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Slyvka, L. (2010). *National traditions in the upbringing of healthy way of life of pupils at primary schools in Western Ukraine (1919-1939)* (Publication № 0410U004172) [Extended abstract of PhD thesis, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University]. National repository of academic texts. <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0410U004172/> [in Ukrainian].

Марущак Є. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності зі збереження та зміцнення здоров'я дітей (кінець XIX – початок XX ст.)

- Sukhomlynska, O. V., Antonets, N. B., Berezivska, L. D., Bondar, L. S., & Dichek, N. P. (2005). *Ukrainian pedagogy in personalities: Book 2. The 20th century*. Lybid [in Ukrainian].
- Fedorak, N. (2009). Activities of Ukrainian public associations in the sphere of social protection and child and youth care in Galychyna in interwar period of the 20th century. *Bulletin of Precarpathian University*, 16, 177–183 [in Ukrainian].
- Shyriaiev, M. A. (1910). The report of the school commission on the task, establishment and proper arrangement of summer school colonies. [An excerpt of a research report on the organization of child education and kindergartens]. 200 (Descr. 1. File 364), State Archive of Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Karkada, S., & Pai, M. S. (2016). Concept of health promoting. *Manual Journal of Nursing and Health Science*, 2(2), 65–68. https://www.researchgate.net/publication/313004412_Concept_of_health_promoting_school
- Kebbe, M., Perez, A., Buchholz, A., McHugh, T.-L.F., Scott, S. D., Richard, C., Mohipp, C., Dyson, M. P., & Ball, G. (2018). Barriers and enablers for adopting lifestyle behavior changes in adolescents with obesity: a multi-centre, qualitative study, *PLoS One*, 13(12). <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0209219>
- Knisel, E., Kleiner, K., Bronikowski, M., González-Gross, M., Martínková, I., & Erdmann, R. (2019). *Health Promotion at School. Pedagogical Aspects and Practical Implications*. De Gruyter. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/23230>
- Locke, A., Stoesser, K., & Pippitt, K. (2019). Health Maintenance in School-Aged Children: Part II. Counseling Recommendations. *American Family Physician*, 100(4), 219–226. <https://www.aafp.org/pubs/afp/issues/2011/0315/p689.html>
- Maceinaite, R., Šurkienė, R. & Sketerskienė, R. (2019). Schoolchildren's participation in health promotion process. *European Journal of Public Health*, 29(4). https://academic.oup.com/eurpub/article/29/Supplement_4/ckz186.466/5623615
- Rawal, T., Schayck, O., Willeboordse, M., Arora, M., Bhaumik, S., Bhagra, A., Bhagra, S., Muris, J., & Tandon, N. (2022). How to promote a healthy lifestyle among schoolchildren: Development of an intervention module (i-PROMISE). *Public Health and Practice*, 3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666535222000386>
- UNICEF. (2023). *War in Ukraine: Support for children and families*. UNICEF. For every child. <https://www.unicef.org/emergencies/war-ukraine-pose-immediate-threat-children>
- WHO, UNESCO & UNICEF. (2022, September). *Promoting and protecting mental health in schools and learning environments: A briefing note for national governments*. UNICEF. For every child. <https://www.unicef.org/reports/promoting-and-protecting-mental-health-schools-and-learning-environments>

Марущак Євгеній Миколайович

здобувач третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Харків, Україна

Marushchak Yevhenii

PhD student,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University
Kharkiv, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0297-7884>
e-mail: robotaukr2020@gmail.com